DOI: 10.13114/MJH.2022.585

M J H

Mediterranean Journal of Humanities
mjh.akdeniz.edu.tr
XII (2022) 229-247

Arkeolojide Görüngübilim: Öz ve Anlam Sorunu

Phenomenology in Archaeology: The Problem of Essence and Meaning

Uygar Ozan USANMAZ *

Öz: Kültür tarihçiliğinin 1960'lı yıllarla etkisini kaybetmesiyle arkeolojide bilimsel, pozitivist, ve antropolojik yaklaşımlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak "Yeni Arkeoloji" olarak adlandırılan disiplinde değişen sadece araştırma nesnesi olmuş, araştırma odağına kişi yerine dünya konularak Aydınlanma Çağı'nın temsilci geleneği devam ettirilmiştir. 1980'lerden itibaren geliştirilen postyapısalcı ve yorumlayıcı arkeoloji ise maddi kültürün anlamlı bir şekilde yapılandırılabilir olduğunu vurgulaması bakımından önem arz etmiştir. Postyapısalcılığın bir bakımdan idealizme dönüş olduğu gerçeği son yıllarda kuramsal arkeolojide ontolojiyi baz alan akımların oluşmasına katkı sunmuştur. Son yıllarda görüngübilimsel arkeoloji bu akımlardan en dikkat çekeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüngübilim, arkeolojide peyzajların deneyimlenerek betimlenmesine dayanan bir araştırma yöntemi olarak kullanılmaktadır. Ancak gerek görüngübilimin arkeolojiye uyarlanabilirliği, gerekse de elde edilen verilerin nesnelliği araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Güncelliğini koruyan bu tartışmalar ışığında beliren öz ve anlam sorunu bu çalışmada ele alınmıştır. Görüngübilimsel arkeolojide öz ve anlam sorununun aşılabilmesi amacıyla Heideggerci yaklaşıma karşı Deleuzecü bakış açısı önerilmiştir. Deleuze felsefesi görüngübilimsel arkeolojinin miras aldığı temsil edici unsurları ortadan kaldırmakla birlikte görüngübilimin arkeolojiye nasıl uyarlanması gerektiği konusunda da bir çıkış yolu sunmaktadır.

***Anahtar sözcükler*:** Görüngübilim, Arkeoloji, Öz, Anlam, Deleuze, Heidegger

Abstract: As historiography lost its influence in the 1960s, scientific, positivist and anthropological approaches to archaeology began to come to the forefront. In the discipline known as "New Archaeology", the tradition of placing the research focus on the world instead of the person, characteristic of the Age of Enlightenment, continued while only the research object changed. Poststructuralist and Interpretive Archaeology, which emerged in the 1980s, have been important in terms of emphasizing that material culture can be structured in a meaningful way. The idealist nature of poststructuralism has contributed to the formation of ontology-based movements in theoretical archeology in recent years. Phenomenological archeology has emerged as the most notable of these movements. In archaeology, Phenomenology is used as a research method concerning experiential descriptions of landscapes. However, both the adaptability of phenomenology to archaeology and the objectivity of the data obtained have been the subject of debate among researchers. Having been brought to light in these ongoing debates, the problems of essence and meaning, are discussed in this study. A Deleuzian perspective has been proposed to overcome the problem of essence and meaning in phenomenological archeology, as opposed to Heideggerian approach. Deleuze's philosophy not only removes the representative elements that phenomenological archaeology inherited, but also offers a solution for adapting phenomenology to archaeology.

Keywords: Phenomenology, Archaeology, Essence, Meaning, Deleuze, Heidegger

---

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya, ozanusanmaz@akdeniz.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-7013-3023
Makale Türü: Derleme | Geliş Tarihi: 29.04.2022 | Kabul Tarihi: 15.05.2022
Usanmaz U. O. 2022, "Arkeolojide Görüngübilim: Öz ve Anlam Sorunu". *MJH* XII, 229-247.

Giriş

Görüngübilim (fenomenoloji), insan deneyimlerinin karakterlerini, özellikle de bizi çevreleyen materyal dünyayı yönlendirilmiş müdahale yoluyla nasıl kavradığımızı tanımlamayı amaçlar (Brück 2005, 46). Kuramsal arkeolojideki anlamıyla ise görüngübilim yorumsal bir metodu işaret etmektedir. Artsüreççi geleneğe dahil olan görüngübilimsel araştırmalar geçmiş dönem peyzajlarını anlamlandırma amacıyla yapılır (Van Dyke 2014). Bununla birlikte görüngübilimsel arkeolojinin teorik zemininde Edmund Husserl ve Martin Heidegger'in felsefi sistemleri mevcuttur. Bu felsefi sistemlerin temeli de insanın uzamsal algısında evrensel benzerliklerin bulunduğu varsayımına dayanır. Bu doğrultuda tüm insan bedenleri aynı konfigürasyonu paylaştığından beden ile ilgili deneyimlerin gerisinde benzer uzamsal algıları aramak gerekir. Örneğin insanın bedensel deneyimlerinin organizasyonu ileri, geri, sola ve sağa olması bakımından belli bir yönelimselliği kapsar. Uzamsal yönelimselliğin geçmişte ve günümüzde ortak olması geçmiş dönem koşullarını öncül olarak kabul edilebilir kılmaktadır. Bu bakımdan geçmişte yaşamış öznelerin -bizim gibi- yaşam alanlarını oluşturmaları kendi sahip oldukları alışkanlıkları günümüze yansıtabilme koşullarını da beraberinde getirir. Görüngübilimsel yaklaşım bu noktada prehistorik toplumların uzamsal mekânları nasıl deneyimlediği, algıladığı ve temsil ettikleri noktasında bakış açımızı genişletir. Prehistorik Dönem insanlarının yaşam alanlarını bizzat bedensel hareketlerle deneyimleyerek anlamlandırmaya çalışmak görüngübilimsel metodu uygulayan arkeologların çıkış noktasıdır. Genel amacı itibariyle de görüngübilimsel yöntem geçmiş dönem toplumlarının yaşam alanlarına yükledikleri anlamın açığa çıkarılmasına yardım eder. Beden, duyu ve deneyim gibi kavramları merkezine alan görüngübilimsel yöntemin arkeoloji disiplininin gelişimine katkı sunup sunmadığı tartışması ise güncelliğini korumaktadır. Bu makalede görüngübilimi kuramsal arkeoloji çalışmalarına referans alan araştırmacıların karşılaştıkları öz ve anlam sorunlarına yönelik argümanlar tespit edilecektir. Ardından mevcut argümanlar Deleuzecü bakış açısıyla ele alınarak öz ve anlam kavramları yeniden yorumlanacaktır. Dolayısıyla görüngübilimsel arkeolojide öz ve anlam kavramlarına yönelik sorunun tespiti, çözümlenmesi, ve farklı bir bakış açısıyla yorumlanmasıyla konuya katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Felsefi Arka Plan

Görüngübilimin tarihi arka planı Platon'a kadar uzanmaktadır. Batı felsefesindeki idealizm ve realizm tartışmaları görüngübiliminin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Descartes tarafından öne sürülen "düşünüyorum, öyleyse varım" argümanı ile Kant'ın "numenal" ve "fenomenal" dünyalar ayrımı bu açıdan önem arz etmektedir. Ancak görüngübilim felsefi bir akım olarak Husserl tarafından kurulmuş; sonrasında Kierkegaard ve Nietzsche, ardından da Heidegger, Sartre ve Merleau-Ponty gibi varoluşçu filozoflar tarafından geliştirilmiştir.

Dünyanın Descartes felsefesindeki gibi düşünce yolu ile değil, günlük yaşam, deneyim ve algı yolu ile bilinebileceği Husserl tarafından iddia edilmiştir. Deneyimsel bilgiye öncelik veren felsefi yaklaşımlarda fiziksel dünya ile olan bilinçli, istekli ve bedensel etkileşim tüm bilgimizin gerekli koşullarını oluşturur. Bir idealist olan Husserl için dünyayı anlamak demek deneyim yoluyla şeylerin yani fenomenler dünyasının özsel yapısına ulaşmaktır. Husserl'den sonra Heidegger ile görüngübilim tartışmaları bilgibilimsel (epistemolojik) alandan varlıkbilimsel (ontolojik) alana taşınmıştır. Husserl gibi Heidegger tarafından da insan bedeni bilinç ve fiziksel dünya, özne ve nesne arasında bir diyalektik dolayım noktası olarak yorumlanmıştır. Ancak Heidegger'de bedensel deneyim kendinden başka her şeye zemin oluşturma bakımından ideadan önce gelir. Bu bakımdan varoluş uzamsal ve zamansal düzlemde diğer nesnelerle kurulan bir ilişkiler ağıdır. Mekân ise tüm bedensel deneyimlerin uzamsal olarak gerçekleştiği yerdir. Bu

varoluş biçimi Heidegger tarafından *Dasein* (dünya-içinde-varolma) terimi ile karşılanmıştır. Bu fikirler daha sonra beden, algı, bilinç ve mekânın kesişim noktalarına odaklanma suretiyle Merleau-Ponty tarafından yeniden ele alınmıştır.

Görüngübilimci yaklaşıma göre görüngübilim özne-nesne ikiliğini ortadan kaldırmakla kalmaz; kavrayış tarzlarının, anlamların ve eylemlerin ortak kurucu unsurlarını da ön plana çıkartır. Anlam; yaşayanla, günlük olanla ve bedenle deneyimlenenle açığa çıkandır. Bourdieu tarafından ele alınan *habitus* (alışkanlık) kavramı bu açıdan Heidegger'in *Dasein* kavramı ile bir görevdeşliğe (sinerji) sahiptir. Görüngübilim ve sosyal teorinin bu görevdeşliği hümanistik coğrafya adlı disiplinin gelişimine katkı sunmaktadır. Ayrıca hümanistik coğrafya insan deneyimini ve insanın mekânla ilişkisini araştırma metodunun merkezine alan bir disiplindir. Bu nedenle görüngübilim ve sosyal teorinin hermenötik ya da diyalektik bakış açılarının ardında Marksizm'i bulmak mümkündür.

Arkeoloji ve Görüngübilim

Varoluşçu felsefe, sosyal teori ve hümanistik coğrafya "peyzaj arkeolojisi" adlı disiplinin ortaya çıkmasına katkı sunmuştur. Peyzaj arkeolojisinde mekân bir dizi kaynağın nesnel kullanıma maruz kaldığı yer olarak ele alınmaz. Bunun yerine mekân, sosyal ve spiritüel dünyanın kurucu ortak alanı olarak değerlendirilir. Ancak her peyzaj arkeolojisinde görüngübilimsel metot kullanılmayabileceği gibi her görüngübilimsel arkeoloji de peyzaja odaklanmayabilir. Burada önemli olan nokta görüngübilimi metot olarak kullanan tüm arkeologların "dünyayı deneyimleyerek anlama ulaşılabileceği" görüşünü paylaşmasıdır. Bu görüşü paylaşan Britanyalı arkeologlar 1990'ların başından itibaren açıkça Heidegger'in görüngübiliminin arkeoloji ile uygunluğunu araştırmaya başlamışlardır.

Tim Ingold, *Peyzajın Geçiciliği* adlı makalesinde (1993) Heidegger'in *dünya-içinde-varolma* kavramından yola çıkarak *görev alanı* (taskscape) terimini geliştirmiştir. Görev alanı, peyzaj üzerine yapılan uzamsal çalışmalara "geçicilik" unsurunu gerektirir. T. Ingold'a göre insanlar asla bedensiz kalmazlar ancak dünyada ve zamanda sorunsuzca hareket edebilirler. Anlam; insanlar, objeler, ve mekânlar arasında dereceli bir şekilde açılarak yaratılır ve sürdürülür. *Görevler* (tasks) ise günlük yaşamda insanlar tarafından uygulanan pratik etkinlikleri; mekânı mesken tutmanın kurucu unsurlarıdır. O halde, *görev alanı* uzamsal ve zamansal etkinliklerin toplumsal ifadesidir.

Ingold'un temel yaklaşımı arkeoloji pratiğinin kendisinin de bir mesken tutma biçimi olduğudur. Bu nedenle peyzaj, yerli iskân sahipleri için olduğu kadar arkeologlar için de bir hikâye anlatır. Bilgi ise bu öykünün okunduğu arkeolojik pratikle açığa çıkar. Antropoloji ile arkeoloji arasındaki ahengi yakalamak bu bakımdan Ingold'un temel amacıdır. Bununla birlikte, antropolojik çalışmalara konu olan günümüz yerlileri ile arkeologlar arasında yöntemsel farklar olmasına rağmen her iki grup da benzer olarak peyzajdaki geçmişin izini sürerler. Arkeolojik çalışmalarla zamanla toprak altında kalanın hikayesi deşifre edilir. Buluntuları değerlendirerek öğrenme süreci bir çeşit eğitime karşılık gelir. Aynı şekilde günümüz yerlileri ve onlara eşlik eden antropologlar da öğrenme amacıyla bir dizi eğitimden geçerler. Örneğin acemi bir avcı ava çıktığı sırada akıl hocaları tarafından ne yapacağı konusunda bilgilendirilir. Diğer şeyler ise izleme, dinleme ve hissetme gibi etkinlikler sırasında kendisi tarafından keşfedilir. Böylece deneyimli bir avcı bilgili bir avcıya dönüşür. Ayrıca bu avcı bizim farkına bile varamayacağımız göstergeleri anlatabilir. Ardından avcının bilgisi, yerli olmayan etnografların çalışmalarında yazılan mitlerle tekrar belirecektir. Buna karşın arkeologların bilgisi av deneyiminden değil kazı pratiklerinden elde edilmektedir. Yine de arkeologların bilgisi saha raporlarına otoriter biçimde

yansıması bakımından etnografların çalışmalarıyla benzerlik gösterir. Bu durumda sahada elde edilen verilerin yaşayan ve deneyimleyen varlıklar olarak parçası olmadığımızı düşünmemek için bir neden görülmemektedir. Çünkü hikâyeyi anlatmak dünyanın üzerine bir örtü çekmekten ziyade okuyucuya ya da dinleyiciye rehberlik yaparak onu dünyanın içinde almaktır. Anlatan kişi algısal olarak çevreden bilgi toplayandır. Diğerleri ise algısal görevlerde daha az yetiye sahip olabilirler. Anlatıcı bu bakımdan topladığı bilgileri açıkça sunarak okuyucuları ya da dinleyicileri yönlendirebilir. Netice itibariyle Ingold'a göre peyzajdaki anlam arkeologlar tarafından açığa çıkartılır. Uzak geçmişteki mesken tutuş geçicidir ve en temelde bu geçicilik tanımlanmalıdır. Bu anlamda arkeoloji "peyzajın geçiciliğini" çalışan bir bilim dalıdır.

Ingold'un makalesinden kısa bir süre sonra Christopher Tilley tarafından *Peyzajın Görüngübilimi* adlı çalışma (1994) yayınlanmıştır. C. Tilley'e göre arkeologlar genellikle peyzajı nesneleştirmekle kalmaz; mekânları içi kaynaklar ve eylemler ile doldurulacak soyut, boş konteynırlar olarak görürler. "Mekân doldurulması gereken bir boşluktur" anlayışına karşı insanın mekânı bedensel olarak ruhsal, geçici ve maddi anlamlarda deneyimlediği iddia edilmiştir. Tilley kuramını Heidegger'in *dünya-içinde-varolma* kavramına dayandırmakla birlikte aynı zamanda görüngübilimi sosyal teori, hümanistik coğrafya, ve Yerli Amerika'nın kültürel peyzajları ile örtüştürmüştür. Merleau-Ponty gibi Tilley de insanların mekânlardan geçerek geçtikleri mekânları nasıl deneyimledikleri ve dönüştürdükleri ile ilgilenmiştir. Böylece peyzaj çeşitli yollarla birbirine bağlanan ilişkisel mekânlar toplamı olarak tanımlanır. Arkeologlar ise arkeolojik bir alandan ya da peyzajdan geçtiklerinde kendi bedensel deneyimleri geçmişle ilgili bir bilgi kaynağına dönüşür. Bu noktada görüngübilim metodolojik bir yaklaşım oluşturma amacıyla felsefi çerçevenin dışına taşınarak geliştirilmiştir.

Julian Thomas *Zaman, Kültür ve Kimlik* adlı kitabında (1996) Heidegger'i kullanarak Descartes felsefesindeki ikiliğe karşı çıkar. Arkeologlar maddi kültür kalıntılarını nesneleştirerek çalışma konusu yapma eğilimi gösterirler. Ancak insan varlığı ile materyal arasındaki ayrım bir illüzyondan ibarettir. *Dasein* ya da *dünya-içinde-varolma* nesneleri, anlamları, mekânları, ve insanları zaman içinde birbirini izleyen, sürekli olarak karşılıklı bir şekilde birbirini oluşturan şeyler olarak düşünmemizi sağlar. J. Thomas, görüngübilimsel ve nesneleştirici yaklaşımlar arasındaki farkları Britanya'nın Neolitik Çağ örnekleri üzerinden gösterir. Örneğin, nesneleştirici yaklaşım Galler'deki bir oda mezarın yapısal anlamını aşkınsal dışavurumculuk olarak yorumlar. Buna karşın, mesken tutucu bakış açısına göre ilgili oda mezar mevcut ve eski fikir ve uygulamalara bağlı edimsel (performative) olayların bir parçasından ibarettir.

Görüngübilimsel arkeoloji çalışmaları 2000'li yılların başında Cummings ve ekibi tarafından devam ettirilmiştir (Cummings *et al.* 2002; Cummings & Whittle 2004). Neolitik Galler'in taş anıtlı peyzajlarını konu alan bu çalışmalarda mekân algısında görmenin rolüne odaklanılmıştır. Bu doğrultuda görsel gözleme, GIS çalışmalarına, çizimlere ve 360º panoramik fotoğraflara ağırlık verilmiştir. Ayrıca Neolitik mezarlar ve anıtlar detaylı açıklamalarla tasvir edilerek yapıların deneyimsel nitelikleri tanımlanmıştır. Cummings ve ekibi tarafından yapılan çalışmalarla birlikte Galler'deki Neolitik anıtların belli manzaraları ve topografik özellikleri gizlediği ya da ön plana çıkardığı yorumlanmıştır. Ekip son olarak görüngübilimsel gözlemlerini yapısalcı yorumlamaya uyarlamıştır. Örneğin oda mezarlar uzamsal olarak simetrikten asimetrik olana ve tersine asimetrikten simetrik olana geçişi çağrıştırır. Ayrıca oda mezarlar insan bedeninin üç aşamasını yaşayan, çürüyen, ve iskeleti kalan bir varlık olarak temsil eder.

Cummings ve ekibini takiben, benzer çalışmalar Van Dyke (2007; 2011) tarafından da yapılmıştır. Birleşmiş Milletler'in güneybatısında yer alan Chaco Kanyonu'nun anıtsal manzarası Van Dyke tarafından yapılan görüngübilimsel çalışmalara konu olmuştur. Video kamera

ile Chaco Kanyonu'ndaki antik rotaları yürüyen Van Dyke ayrıca görüş alanlarının fotoğraflaması ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanması gibi uygulamalara da devam etmiştir. Tüm bu uygulamalarla amaçlanan, çalışmayı yürüten kişinin bedensel deneyimlerinin yansıtılmasıdır. Van Dyke, anıtsal yapılarda bir seri düalizm ve karşıtlıkla karşılaşmıştır. Bu yapılar Chaco yerlilerinin bölgeye gelen yabancılar üzerindeki tahakkümlerini gösterme amacıyla inşa edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, anıtsal yapılar "merkezi mekânda" bir çeşit uzamsal deneyim imkânı sunar. Bunun yanı sıra Van Dyke yapısalcı yorumlarını Pueblo etnografyası ve etnotarihi ile desteklemiştir.

Görüngübilimin arkeolojide kullanıldığı bir diğer çalışma ise S. Hamilton ve R. Whitehouse (2006) tarafından yapılmıştır. İlgili çalışmada görüngübilimsel metot ilk kez görsel algı ve anıtsal mimarinin ötesine taşınmıştır. Kuzeydoğu İtalya'nın Neolitik yerleşimlerini kapsayan çalışmada ses, koku, ve cinsiyete dayalı bedensel farklılıklar gibi unsurlar dikkate alınmıştır. Hamilton ve Whitehouse, Cummings ve ekibi gibi her bölgenin merkezinden 360º panoramik fotoğraflar çekmiştir. Bunun yanı sıra belli süreler zarfında sistematik olarak bölge dışına gidişler ve tekrar geri dönüşlerle gözlemler kayıt altına alınmıştır. Ayrıca görünmez etkileşimlerin (sinyal göndermeye karşı insan varlığı) mesafe tanımına yönelik deneyler yapılmıştır. Diğer deneyler ise vokal etkileşimlere yönelik yapılan çalışmalardan (normal konuşmaya karşı bağırma) oluşmuştur. Hamilton ve Whitehouse tarafından yapılan çalışmalarla görüngübilimsel metodolojiye önemli katkılar sunulmuştur.

Eleştiriler

Görüngübilimsel yaklaşımın temelinde uzayı içi boş, soyut bir konteynır olarak deneyimlemediğimiz kabulü yatar. Bu nedende arkeolojide görüngübilim peyzaj çalışmalarında tercih edilen nesneleştirici geleneksel metotları aşan bir disiplin olarak karşımıza çıkar. Görüngübilimsel yaklaşımın savunucuları uzak geçmişte yaşamış insanların çevreleriyle olan anlamlı, hafıza yüklü, duygusal, duyusal, ve metaforik bağlantıları üzerine düşünme konusunda arkeologlara yardımcı olurlar. İnsanlar ve içinde yaşadıkları dünya belli bir ortaklık ve süreklilik gösterdiğinden sosyal teoriyi kullanan arkeologlar için görüngübilim bu dönüşlü (reflexive) yapıların araştırılmasında uygun bir metot sağlar.

Görüngübilimsel arkeoloji bir metot olarak gerekli görülmekle birlikte çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu eleştiriler kabaca iki grup altında değerlendirilebilir. İlk grup eleştiriler hatalı ya da eksik yöntemler üzerinden yapılmıştır. Görüngübilimsel arkeolojinin tekrarlanabilirlikten ve yöntembilimsel titizlikten yoksun olduğunu savunanlar bu ilk gruba giren araştırmacılardır. Buna göre, görüngübilimsel arkeoloji geçmiş ve gelecek arasındaki çevresel farkları tartışmada başarısız olur. Tekil bir evrenselliği bedensel deneyimlere atfetme, deneyimin kültürel olarak yapılandığını kabul etmeme, ve görsel olana ayrıcalık tanıma gibi unsurlar görüngübilimsel arkeolojinin olumsuz diğer yanlarıdır. İkinci grup eleştiriler ise varlıkbilim ve bilgibilim eksenindeki felsefi değerlendirmeleri içerir. Bu gruptaki eleştirilere göre görüngübilimsel arkeoloji yapısalcılığa düşmekle kalmaz, Heidegger'in yanlış kullanımını da temsil ederler.

Görüngübilimsel yorumların dayanağı araştırmacının sübjektif bedensel deneyimidir. Ancak bu deneyimde önemli olan geçmiş dönem insanlarının üretim niyetlerinin kavranmasıdır. Güvenilir bir bilginin sunulabilmesi için de araştırmacının sübjektif deneyimi başkaları tarafından tekrar edilebilir olmalıdır. Bu temel yöntembilimsel sorun A. Fleming (2006) tarafından tartışılmıştır. Fleming'e göre "arkeolojik kanıtın ötesine geçen" görüngübilimsel yaklaşımlar bilgibilimsel yöntemden yoksundur. Bu nedenle görüngübilimci arkeologlar kendi aktüel peyzaj

algıları yoluyla ortaya koydukları aşırı-yorumlayıcı metinlerinden öteye gidemezler. Buna karşın, Hamilton ve Whitehouse (2006) tarafından yapılan çalışmada görüngübilimsel yöntemdeki "tekrar edilebilir" unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Geçmişe bütüncül bir perspektiften bakabilmek için arkeolojik araştırmalardaki geleneksel yöntemler ile görüngübilimsel yöntemler keza birleştirilebilir. Saha çalışmasındaki aktüel deneyimlerin geçmiş dönem insanının çevresini idrakinden bağımsız olduğunu düşünmek anlamsızdır. Bitki örtüsü ve yakın alanlar dahil zamanla çoğu mekânın değiştiği doğrudur. Ancak şimdiki zaman algımızı değiştiren etkilerin araştırılmasının yanında peyzajın stabil koşullarına odaklanmak da mümkündür. Coğrafi ve topografik oluşumlardaki ses ve görüntülerin azami sayıdaki insan sayısına ve belli bir hava durumuna bağlı olarak tanımlanması bu koşullara örnek teşkil eder.

Mimari açıdan görece olarak iyi korunsalar bile günümüzdeki arkeolojik peyzajlar geçmişin kültürel peyzajları ile özdeş değildir. Bu nedenle görüngübilimcilerin bitki örtüsünde, havada, mevsimlerde, ve mimarideki değişimleri dikkate almaları gerekir. Yine de, geçmiş dönem peyzajları günümüze ulaşmasa bile, günümüz arkeolojik peyzajları araştırmacıya kısmi bir deneyim sağlar. Çünkü peyzaj gibi insan bedeni de stabil değildir. Bu noktada görüngübilim, peyzajın bedensel deneyiminde bazı evrensel unsurların olduğu varsayımından yola çıkar. Bedensel deneyimler şüphesiz farklı yaş, cinsiyet, ve sosyal statüye göre değişiklik gösterir. Bu nedenle, Hamilton ve Whitehouse tarafından yapılan çalışmada tam da bu sorun üzerine gidilmiş; bedensel hareket ve algıda cinsiyet farklılıkları tespit edilmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan, bedensel hareket ve algıda ya da topografik unsurlarda evrensel standartlar yakalansa bile uzamsal deneyimler (Bourdieu'den hareketle) kültürel boyutta yapılanır. İnsanların bedensel düzenlenişleri bazı durumlarda her zaman ortak unsurlar taşıyabilir. Ancak geçmiş dönem insanlarının duyumsal algıları farklı bir kültürel zeminde oluşmuştur. Bu da aktüel araştırmacının algısal dünyasının geçmişteki insanlardan çok farklı bir deneyim alanına karşılık geldiğini gösterir. Örneğin, görüngübilimsel yaklaşımlarda geçmiş dönem kalıntılarıyla *ilk kez* karşılaşan kişi sübjektif değerlendirmeyi yapan araştırmacıdır. Ancak, geçmiş dönemdeki *anlam* yine geçmiş dönemdeki insanlar tarafından yaratılmıştır. Ayrıca geçmiş dönem insanı mekânlarla birbirini tekrar eden ve çoklu karşılaşımların yer aldığı sosyal dünyaların katılımcılarıdır. Görüngübilimsel arkeolojide *anlam* sorunu ilk gruba giren eleştiriler ile bu noktada ortaya çıkar. Bu doğrultuda, görüngübilimi bir metot olarak kullanan arkeologlar bağlantı (association) ile nedenselliğin (causation) ayrımını yapmaktan yoksundurlar (Van Dyke 2014, 5914). Görüngübilimciler bir dağ zirvesinin görünebilirliği gibi duyusal düzenlilikleri gözlemleyebilir, ve bu gözlemler tekrar edilebilir; ancak bu bağlantı, düzenliliklerin antik toplumlarda anlamlı olduğunu göstermez. Ayrıca dağ zirvesi birçok farklı yerden de görünebilir. Bu yöntembilimsel sorun daha çok ikinci grup eleştirilere, varlıkbilimsel ve bilgibilimsel sorunlara işaret eder.

Görüngübilimcilere göre arkeoloji disiplini Aydınlanma Çağı sonrası Kartezyen düşünceye dayalı yaklaşımlar tarafından etki altına alınmıştır. Bu nedenle Aydınlanma öncesi toplumları, çalışmalarında geleneksel metotları uygulayan günümüz arkeologları gibi dünyayı düalist bir bakış açısından algılamaz. Duyusal düzenliliklerin antik toplumlara anlamlı görünmesiyle ortaya çıkan ikililik yapısalcı yaklaşımın bir yorumudur. Bu noktada Fleming (2006, 273) Kartezyen bakış açısından sıyrılmanın tam olarak ne anlama geldiğini tartışarak görüngübilimci arkeologları hayali kavramlar yaratmakla itham eder.

Barrett ve Ko (2009) Heidegger'i kullanan arkeologlarla ilgili farklı bir soruna dikkat çeker. Buna göre yapılan eleştirinin çıkış noktası "sübjektif epistemoloji" olarak tanımlanır. Yapılar ve peyzajlar ile karşılaşmalar neticesinde somutlaşan bedensel deneyimlerimizin geçmişte aynı

mekânları mesken tutmuş insanların deneyimlerini açıklaması gerektiği inancı temelde sorunlu bir yaklaşımdır. C. J. Barrett ve I. Ko eleştirilerinin merkezinde C. Tilley ve V. Cummings'in peyzaj arkeolojisindeki yorumsal metodolojileri yer almaktadır. Tilley ve Cummings'in yaklaşımı öncelikle arkeolojik kaydın insan varlığı dışında anlaşılamayacağı kabulüne dayanır. Anlam, insanın maddi durumlarla karşılaşmasıyla açığa çıkar. Beden ise bu etkileşimin kendisi üzerinden gerçekleştiği bir araçtır. Bu yaklaşımlar Heidegger'in (2019) görüngübilim kavrayışı ile genel anlamda tutarlıdır. Diğer taraftan, bu etkileşimde bedeni bir araç olarak kullanan arkeolog geçmiş dönemin *dünya-içinde-varolma*'sı ile karşılaşabilir; böylelikle arkeolojik kaydın anlamı da açığa çıkarılabilir. Bu son yargı Barrett ve Ko tarafından yapılan eleştirinin de çıkış noktasıdır.

Tilley'e (1994, 12) göre görüngübilim şeylerin bir özne tarafından deneyiminin tanımı ve anlaşılmasıdır. Bu özne çevrelendiği şeylerin bilinçli bir şekilde farkında olandır. Bu anlamda peyzajın gözlemlenmesi geçmişteki anlamların açığa çıkmasını sağlayabilir. *Dünya-içinde-varolma* insanların dünyayı kendilerinden ayrı tutarak nesneleştirdiği süreçteki mesken tutmaya karşılık gelir. Bu ise oluşta boşluğa, mekânda mesafeye neden olmaktadır. Dolayısıyla insan olmak kişi ile ötesi arasındaki mesafenin yaratımıdır. Anlam da bu mesafede kurulan köprülerde açığa çıkar. Ancak Barrett ve Ko'nun Heidegger okuması öznenin tarihsel anlamda yapılanması zorunluluğuna işaret eder. Bu nedenle özne belirli tarihsel koşulların üzerine inşa edildiği bir temel olarak düşünülemez. Diğer bir ifadeyle dünyada mesken tutan *Dasein* kuramsal tavırda bir özne değildir. Bu bakımdan "bilen özne" tanımı da modern felsefede tekrarlanan bir hatadır.

Kendi varlığımızın farkında olduğumuz için varolduğumuzu bildiğimiz Descartes tarafından ileri sürülen bir iddiadır. Kartezyen düşünce geleneği "bilen bir varlık nasıl mümkün olabilir?" sorusuyla Heidegger tarafından altüst edilmiştir. Heidegger'e göre bilginin koşulları *dünya-içinde-varolma* ile yapılanır. Diğer taraftan, *dünya-içinde-varolma* dünyaya fırlatılmışlığa karşılık gelen muazzam bir savunmasızlık durumudur. Bu dünya belirli karşılaşmaların etkilerinin kavranabildiği, sadece Varlık için olduğu gibi varolan bir dünyadır. Bu nedenle Tilley'in bilinçli ve dünyayı sürekli olarak nesneleştiren öznesi Heidegger'in görüngübilimiyle uyuşmaktan ziyade onunla çelişmektedir. Barrett ve Ko bu noktada Tilley'in arkeolojik araştırma yöntemi olarak ele aldığı görüngübilimin felsefi zemininin hatalı yorumuna odaklanır. Araştırmacının arkeolojik bir alanda bilinçle çevresine bakması, kendini çevreleyen peyzajı ve peyzajın ilişkide olduğu yapıları "geçmişte bu şekildeymiş gibi" gözlemlemesi Heideggerci bir yaklaşım değildir. Daha doğrusu, bu yaklaşım Heideggerci pratiğin dünya ile karşılaşmasını temsil etmez. Mekânı içine alan bu tip görüngübilimsel yaklaşımlar Heidegger'in görüngübilim üzerine tasarladığı kendi fikirlerinin ötesine geçme çabasını andırır. Bu çaba sadece epistemolojik bir tavra karşılık gelir. Heidegger'in aradığı gözlemcinin bilinçli ve nesneleştirici deneyimi değil; olduğu gibi dünyadaki fiziksel işleyiş ve bilincin kendini yaratım gücüdür.

Dasein, dünya içine fırlatılmışlığın (Geworfenheit) bir sonucu olarak öncelikle bir çevre (Umwelt) içindedir. Bununla birlikte, *dünya-içinde-varolma* mevcut olmaklık (Vorhanden) ve el altında olmaklık (Zuhanden) bakımından varlığın iki farklı yapısal niteliğine işaret eder. *Dasein* ilk olarak olgusallığını gösterecek biçimde mevcut olur. El altında olmaklık bakımından ise o kuşatıldığı çevredeki nesnelere yönelmektedir. Diğer nesneler el altındadır; böylece *Dasein* kendi dünyasını kendi dünyasından hareketle kavrar. Heideggerci bakış açısına göre insanın dünyayı anlamlandırması deneyimsel karşılaşmaların yani el altında olmanın bir sonucudur. Mevcut olmayla ya da nesneleştirmeyle ise dünyaya dair bilgi yapılandırılabilir. Buna karşın Husserl felsefesinde insan dünya hakkında bilgi edinebilmek için ondan kopmak zorundadır. Husserlci görüngübilim bilince ve yönelimsel deneyime vurgu yapar. Bu doğrultuda, Barrett ve

Ko'ya göre Britanyalı görüngübilimciler tarih dışı ve aşkın bir bakış açısına sahiptir. Bilen öznenin bilinçli ve nesneleştirici olarak tanımlanması el altında olmaklıktan ziyade mevcut olmaklığa öncelik vermektir. Bu nedenle görüngübilimi Tilley ve Cummings gibi uygulayan araştırmacılar Heideggerci'den çok Husserlci olarak tanımlanmalıdır.

Yapı ustalarının belirli görsel sonuçları gözettikleri, insan eylemlerinin hedef odaklı olması gerektiği inancından yola çıkan görüngübilimci arkeologlar tarafından kabul edilmektedir. Bu nedenle Tilley ve Cummings gibi arkeologlar ustaların güdülerini anlamada yapıların açıklayıcı olabileceği görüşündedir. Ancak Heideggerci bakış açısından peyzajlar ve yapılar kültürel bir düzeni göstermez. Mesken tutma, dünya ile fiili olarak etkileşimde bulunmadır. Düzen ise beliriştir. Bu nedenle Tilley ve Cummings'in görüngübilimsel yaklaşımları *Dasein* ile çelişir.

Barrett ve Ko tarafından getirilen eleştiri günümüz arkeologların geçmişi yorumlamada kendi deneyimlerini referans almalarının meşru olamayacağı görüşüne bağlıdır. Arkeoloğun yaklaşımı ancak referansı Heideggerci görüngübilim açısından olumsuzlanan aşkın evrenseller olduğu takdirde meşruluk kazanabilir. Bu doğrultuda görüngübilimsel çözümlemeler Heideggerci felsefeden ziyade Husserlci yaklaşıma dayanan yapısalcı açıklamalardan başka bir şey ifade etmez. Ancak bu durum maddi dünyadaki duyusal modellemelerin tanımında görüngübilim kullanımının iptal edilmesini de gerektirmez (Van Dyke 2014, 5915). Barrett ve Ko'nun eleştirisi fail ile yapı arasındaki ilişki üzerinde temellenen antropolojik soruşturmanın yeniden gündeme getirilmesi olarak anlaşılmalıdır.

Deleuzecü Perspektife Doğru

Yukarıda da tartışıldığı üzere arkeoloji disiplini içindeki görüngübilimsel araştırmaların amacı prehistorik toplumların yaşam alanlarına yükledikleri anlamın açığa çıkarılmasıdır. Ancak anlamın açığa çıkarılması noktasında referans alınan felsefi tasarılar ayrı bir tartışma boyutuna evirilmektedir. Anlam, fenomenler dünyasının özsel yapısına ulaşma amacıyla insan bedenini bilinç ile fiziksel dünya arasında bir dolayım noktası olarak kabul edilmesiyle yapılandırılabilir. Ancak anlamın kuruluşu her ne kadar insan bedeni aracılığı ile sağlanan deneyimle mümkün olsa da sezgi unsuru bu aşamada önemli bir rol oynar. Çünkü görüngübilimsel yaklaşımda öz, deneyimde çeşitli biçimlerde görünüşe gelen nesnelerin aynı olduğuna dair sezgiyle şekillenir. Bu nedenle öze dair anlamın açığa çıkması ancak öznenin deneyimiyle mümkündür.

Görüngübilimsel arkeolojiye getirilen eleştirilerle beliren anlam sorunu sübjektif deneyimin yöntemsel açıdan tekrarlanabilir nitelik taşımamasıyla ilgilidir. Bu açıdan bedensel deneyimle anlam zemini yakalamaya çalışan araştırmacı her deneyim teşebbüsünde geçmişte kurulmuş ve araştırma odağı olmuş anlam zemininden uzaklaşma riskine sahiptir. Bununla birlikte anlam sorunu daha temelde araştırmacının sübjektif deneyimle nesneleştirdiği dünya ile kendisi arasındaki düalist tasarıyla iç içe geçmiştir. Şeylerin *özünü* yakalamaya çalışan görüngübilimci arkeolog deneyimle açığa çıkan anlamın dönüşüm potansiyelini es geçmektedir. Sorun tarih öncesi toplumlarla günümüz toplumları arasındaki ortak duyusal düzenliliklerin değişmez yapısı değil, özün tasviri ile açığa çıkan anlamdır. Bilince görünen düzenlilikler yani şeyler ile duyusal deneyimler arasındaki bağlantının *deşifresi* şeylerin özünü nedensellik temelinde farklı bir açıdan kurmaktır. Bu nedenle görüngübilimsel arkeolojiye yöneltilen eleştiriler nihayetinde öz üzerinden anlamın yapılandırılması sorununa işaret etmektedir.

Görüngübilimci araştırmacıların eleştiri odağında Aydınlanma Çağı ile Kartezyen sistemlerin etkisine girmiş yapısalcı yaklaşımlar bulunur. Ancak Barrett ve Ko'nun Tilley üzerinden yaptığı eleştiride de vurgulandığı gibi Heidegger felsefesi görüngübilimsel arkeolojide nesneleştirici yorumlara neden olabilmektedir. İnsan ile maddi dünya arasındaki ayrım anlamın ortaya

çıkmasını sağlayacak diyalektik dolayıma neden olsa da bu ayrım nihayetinde farklı bir düalizmle sonuçlanır. Bu da görüngübilimcilerin kendi eleştirdikleri Kartezyen felsefeyi başka bir açıdan farkında olmayarak savundukları anlamına gelir.

Deleuzecü felsefe, araştırmacının nesneleştirici yöntem kullanmasıyla ortaya çıkan öz ve anlam sorununun çözümüne klasik görüngübilimsel yaklaşım dışında bir alternatif sunar. Aydınlanma Çağı etkisiyle hem yapısalcıların kasti olarak hem de görüngübilimci arkeologların farkında olmadan benimsediği nesneleştirici ya da diğer bir ifadeyle temsil edici yaklaşımlara yönelik Deleuzecü bir eleştiri Harris (2018) tarafından yapılmıştır. Harris'e göre, Deleuze ve Guattari (1993) tarafından geliştirilen düzenleme (assemblage) terimi kuramsal arkeolojiyi domine eden Aydınlanma Çağı düşünce kategorilerine meydan okuyabilir. Arkeoloji düşünce tarihi fikir ve materyal, günümüz ve geçmiş, ve kültür ve doğa ayrımları arasında kurulan argümanlardan öteye geçememiştir. Bunun yanı sıra Aydınlanma Çağı ile miras kalan epistemolojik düşünce kalıpları son yıllarda yapılan kuramsal çalışmalarla ontolojik açıdan değerlendirilmeye başlanmıştır. Düzenleme teorisi antropomorfik olmayan, çok ölçekli ve *temsilden-daha-fazla* olanı sunması bakımından geçmişin farklı bir açıdan yorumlanmasına olanak tanır.

Deleuzecü perspektiften sanat, edebiyat, felsefe gibi etkinlikler bir yaratım sürecine karşılık gelir. Bu etkinliklerin nitelikli sayılabilmesi ise failin sonsuzluk ile kurduğu ilişkiye bağlıdır. Bu doğrultuda bir yaratım ürünü ancak temsilin yani sembolik düzenin içinde çatlaklar, yarıklar, gedikler veya boşlukların açılması sonucunda sonsuzluğun hayata sızmasıyla mümkündür. Kültüre verilen önemle doğanın yadsınması öznenin oluşum sürecinde sembolik düzen içindeki bir boşluğa konumlandırılması demektir (Žižek'ten hareketle). Düzenleme ise yaratımla doğrudan ilişki içindedir. Örneğin bir ressam çizgiler ve renkler yaratır. Ancak bu durum çizgilerle renklerin verili olduklarını değil bir yaratım sürecinin ürünü olduklarını gösterir. Neticede verili olan şey akış olarak adlandırılabilir. Bu nedenle yaratmak akışları kesmek; düzenlemek, ve birbirine bağlamaktır. Böylece yaratım süreci akışlardan çekilip alınmış şu veya bu tekilliklerin etrafında devinim olarak düşünülür.

Deleuze (2007, 149) görüngübilimin temellerini Kant'ta görme eğilimindedir. Kant fenomen (görüngü) sözcüğünü kullanarak bizim özden ayrılmamızı değil, mekânda ve zamanda zorunlu bir belirişi kastetmiştir. Mekânda olma, mekânda yer tutma ise benim açılma biçimimdir. Bu anlamda fenomen duyulabilir, hissedilebilir görünüş değil; mekânsal ve zamansal beliriştir. Burada önemli olan beliren ve belirenin anlamıyla kurulan tek bir dünyanın mevcudiyetidir. Özün yerini anlama bırakması kavramın artık şeyin özü değil belirişin anlamı olmasından ileri gelmektedir. Felsefede yeni bir disiplin olarak görüngübilimin belirlenmesi ancak bu kavrayışla mümkün olabilir. Diğer bir ifadeyle, Kantçı açıdan fenomenolojinin fenomenleri özlere gönderen görünüşler olduğu söylenemez. Fenomenler koşullara ya da bir anlama gönderilen belirişler olarak değerlendirilebilir.

Görüngübilimsel arkeolojideki öz ve anlam sorununun Deleuzecü perspektiften yorumlanması konuya özgün bir boyut kazandırma potansiyeli taşır. Bu yorumlama girişimiyle ancak temsil edici yaklaşımların ötesine geçilebilir. Deleuzecü yaklaşım şeylerin özüne değil anlamının önemine vurgu yapar. Bu soruşturma için öncelikle arkeolojinin temsil edici düşünce tarihine kısaca değinmek gerekir.

Arkeolojide Temsil Edici Yaklaşımlar

20. yüzyılın başlarından 1960'lara kadar arkeolojideki başlıca yaklaşımın kültür tarihi olduğu bilinmektedir. Kültür tarihi, geçmişi çoklu kültürlere ayırarak her kültürü belli başlı spesifik

eserlerle bağdaştırmayı amaç edinmiştir. Bu eserler tanımlanan kültür tarafından kendini ifade etmeye yönelik olarak biçimlendirilmiş, tanımlanan kültürler ise genellikle belli bir etnik grubu temsil edecek şekilde kavramsallaştırılmıştır. Bu görüşü savunan arkeologlara göre maddi kültür varlıkları kendi kültürel kimliklerinin bilincinde olan Prehistorik toplumlar tarafından üretilmiştir.

Kültür tarihi arkeolojide idealist bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. 1960'larda ise bu idealist disiplin yerini bilimsel, pozitivist, ve antropolojik bir bilgibilim yöntemine bırakmıştır. Bu yöntem statik arkeolojik kayıtta görünen geçmiş süreçlerin test edilebilir ve kanıtlanabilir olmasına yönelik hipotezler üzerine kurulmuştur. "Yeni" ya da "Süreççi" Arkeoloji olarak bilinen yeni disiplinde vurgu ideal olana değil daha çok materyal olana yöneliktir. Diğer bir ifadeyle, artık önemli olan kişinin kültürel kimliğinin ifadesi değil; insanın beden haricinde uyum sağlama araçlarıdır. Örneğin iklim değişiminin tarıma neden olduğu ve ardından insanların değişen dünyaya yani koşullara uyum sağladığı görüşü bu disiplinde kabul edilmektedir. Bu yaklaşımda temsil edici aydınlanma geleneğinin etkisi açıkça görülebilir. Kişi ile dünya arasındaki boşluk korunmaktadır. Değişen sadece kişinin yerine dünyanın rolünün araştırılması gerektiği görüşüdür. Arkeoloji, geçmiş ile günümüz arasındaki boşluğa köprü kuran bir temsil aracına dönüşmüştür. Ancak bu görüşe göre günümüzde keşfedilen statik materyallerin dinamik geçmiş süreçlerle nasıl bir bağlantı içinde olduğu yeterince açık değildir.

Pozitivist yaklaşımla geliştirilen hipotezler 1980'lerden itibaren bazı arkeologlar tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır. Anlamın akışkanlığı Hodder tarafından yapısalcılık ve postyapısalcılık üzerinden vurgulanmış, güç ve ideoloji gibi olgular Marksizm bağlamında Leone, cinsiyet ve kimlik tartışmaları ise feminizm kapsamında Gero and Conkey tarafından çalışılmıştır. Ayrıca Barrett tarafından yapılan çalışmalarda insanların geçmişteki etkinliklerinin fail ve uygulamalar üzerinden araştırılması amaçlanmıştır. Daha çok postyapısalcı ya da yorumlayıcı arkeoloji olarak tanımlanan bu çalışmalarda *maddi kültür* sadece uyarlanabilir değil, aynı zamanda anlamlı bir şekilde yapılanabilir olan olarak değerlendirilir. Diğer bir ifadeyle *maddi kültür* dile, hatta okunup kendisinden birçok kez anlam çıkartılabilecek bir metne benzetilir. Postyapısalcı arkeolojinin kültür tarihinden daha sofistike olmakla birlikte esasta idealizme geri dönüş olduğu iddia edilmektedir (Harris 2018, 4). Bu bağlamda *maddi kültür* birçok farklı şey aracılığı ile temsil edilmiş olan, anlamı ardındaki ereği göstererek bildiren olarak tanımlanır.

Son yıllarda, kuramsal arkeolojideki yeni görüşlerin etkisi disiplini domine eden temsil edici görüşler karşısında sarsıcı olmaya başlamıştır. Ontolojik dönüş olarak nitelenen bu yaklaşımlar epistemolojiyi odak noktası alan Aydınlanma Çağı düşünce kalıplarına karşı geliştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, temsil edici geleneğe alternatif yaklaşımlarda arkeolojik materyalin radikal bir şekilde yeniden ele alınıp anlaşılması amaçlanır. Kuramsal arkeolojinin bu ontolojik dönüşü birbirinden farklı birkaç perspektifi tanımlamamızı sağlamaktadır. Yukarıda da değindiğimiz Thomas'ın *Zaman, Kültür ve Kimlik* adlı çalışması (1996) Heidegger'in felsefesini referans alarak görüngübilim ile düalist epistemolojiye meydan okuyan bir perspektiftir.

Peyzajın Görüngübilimi adlı çalışmayı (1994) takiben Tilley'in arkeolojide görüngübilim üzerine yaptığı çalışmalarda (2004) arkeolojik kaydın maddi dünya aracılığı ile algıyı nasıl etkilediği üzerine durulmuştur. Materyal kayıt üzerinden yapılan bu çalışmaların odağı kimlik sorununa kaymıştır. "Kendini yapılandıran insan" kavramı ya da "bu kişi kimdi?" sorusu "kişiyi yapılandıran nedir?" sorusuna dönüşmüştür. Ancak tüm bu sorular araştırma odağına insanlığın ya da şeylerin yerleştirilip yerleştirilmemesi gerekliliği sorusunu da gündeme getirmiştir. Heideggerci (2019) yaklaşımda da insan zaten dünyadan ayrı değil, her zaman onun bir parçası olarak kabul edilir. Sorun tam da burada ortaya çıkmaktadır. Görüngübilimsel arkeolojinin

ontolojik dönüşü idealizmin, hümanizmin, ve temsil edici görüşün eleştirisiyle mümkündür. Bu dönüş düalist felsefeyi aşabilse de temsil edici görüşe düşmektedir. Çünkü özneden yola çıkarak nesneyi anlamlandırma demek mesken tutan ya da diğer bir deyişle dünyada ikamet eden insanın şeylerle kendisi arasına ontolojik bir ayrım koyması demektir. Bu nedenle Tilley'in ve Thomas'ın arkeolojide görüngübilimi referans alarak geliştirdikleri yaklaşım öz ve anlam sorununu çözmekten öte bu sorunu derinleştirmektedir.

Görüngübilimsel yöntemde kullanılan öz ve anlam kavramları *Çağdaş Düşünme Yöntemleri* adlı çalışmada (1965) J. M. Bocheński tarafından irdelenmiştir. Bu doğrultuda görüngübilimcilerin öze dair yaklaşımları özü inkâr eden empiristler üzerinden değerlendirilmektedir. Empiristlere göre öz görelidir. Bir şeye özsel olan herhangi bir açıdan başka bir şeye özsel olmayabilir. Örneğin geometriye ilgi duyan biri ahşap bir üçgenin özünün geometrik nitelikler olduğunu düşünerek üç kenar ve üç açının ilgili objenin özünü meydana getirdiğini söyleyecektir. Bu kişi için ahşap üçgenin ne kadar uzunlukta olduğu ya da ahşaptan yapılıp yapılmadığının bir önemi olmayacaktır. Diğer taraftan, üçgen objenin geometrik özelliklerinden ya da formundan ziyade materyaline önem veren gözlemci için ise objenin ahşaptan yapılmış olması onun özünü belirleyen bir unsur olacaktır. Bununla birlikte her durumda üç açıya sahip üç kenarlı bir figürün üçgen anlamına geldiği de unutulmamalıdır. Ancak empiristler bu itirazdan rahatsız olmazlar. Empiristler için anlam bir kelime ile kastedilendir. Öz de bu nedenle sözsel anlamdan başka bir şey değildir. Ayrıca aynı kelimenin birçok farklı anlamı işaret edebilmesinden hareketle tüm anlamlar da görelidir. Bir nesnenin özünün göreli bir kavram olması bir gözlemci için o kavramın özsel olabilmesini göstermesi kadar başka bir gözlemci için aynı kavramın özsel olmayan olarak tanımlanmasını sağlar. Her şey insanlar tarafından kelimelere keyfi olarak yüklenen anlamlara bağlıdır. Şeylerin içinde öz olmamakla birlikte herhangi bir şeyin her bir görünüşü de doğal olarak eşit bir değeri ifade eder. Kelimelere anlam yüklenmesinin nedeni ise insanlar tarafından ortak düşünceler doğrultusunda özsel ve özsel olmayan ayrımı yapılmasıdır.

Görüngübilimcilere göre empiristlerin öz ve anlam kavramlarına getirdikleri yorumlar tatmin edici değildir. Kelime anlamlarının göreceli oluşu kabul edilebilir; özel bir duruma bağlı kalarak bir açıdan bir şeyin geometrik biçimine veya farklı bir açıdan aynı şeyin maddi yapısına odaklanabiliriz. Ancak bu bakış açıları görüngübilimciler tarafından "nesne" kapsamında ele alınır. Örneğin *ahşaptan-yapılmış-olma* böyle bir nesnedir. Bu nesne kendisine verilen isimden bağımsız olmakla birlikte kendinde belli başlı gerekli nitelikler de barındırır. Bu bağlamda ahşaptan yapılmış her şey uzayı işgal ederek yer kaplar. İlgili nesnenin uzamsal niteliği bizim onu "ahşap" olarak isimlendirmemizden değil, onun uzamsal niteliklerini gösterecek biçimde yapılanmış olmasından dolayıdır. Söz konusu nesneyi "ahşap" yerine "ruh" olarak adlandırsak bile verdiğimiz yeni isim onun yapısında en ufak bir fark yaratmayacak, uzayda yer kaplayan bir materyal olmaya devam edecektir. Böylece ahşap bir nesnenin geometrik formu özsel olmamakla birlikte kendisi ile isimlendirildiği şey arasında da bir bağlantı bulunmaz. Ancak bir üçgen için form özsel bir nitelik taşır.

Temsile Karşı İfade Edici Yaklaşım

Görüngübilimcilerin şeylerin niteliklerini kavramlarından bağımsız olarak ele almaları bağlantı ile nedensellik arasında beliren anlam sorununa işaret etmektedir. Deleuze'ün Leibniz ve Kant okumaları bu soruna farklı bir bakış açısı sunar. Görüngübilimsel arkeolojide duyusal düzenliliklerin öznel deneyime tabi olması anlamın değişkenliğine işaret edebilir. Leibnizci açıdan ise nedensellik ilkesinde her bir şeyin bir nedeni vardır ancak bu nedensellik belirsizliğe varmakla birlikte sonsuzluğa gider (Deleuze 2007, 31). Neden, bir şeyin başka bir şeyle ilişkisidir. Ancak

bağlantı, yani duyusal düzenliliklerin tekrar edilebilir özellikler olduğu şeyin başka şeylerle ilişkisini değil; şeyin kendi mefhumu ile ilişkisine işaret eder. Şeyin kendi mefhumu ile ilişkisi yeter neden ilkesidir. Bir dağın görülebilir olması onun görüngübilimsel bağlantısını ifade edebildiği sürece kendi mefhumu ile olan ilişkisini de gösterir. Ancak dağın öznel deneyimle tasvir edilmesi nedenselliği gösteren bir yöntem olacaktır. İkinci durumda anlam, (Kant üzerinden) özün analitik değil sentetik yapısını tanımlama iddiası taşımaktadır. Bilmenin sentetik bir işlem olduğundan hareketle, bu durumda görüngübilimsel arkeolojide anlamın açığa çıkma koşulu öznel deneyim olacaktır. Bununla birlikte herhangi bir şeyin mefhumunda sadece o şeyin özü içerilmez. Şeyin mefhumu şeyle ilgili şeyin başına gelen bütün etkilenimleri, bütün olayları kapsayandır. Bu durumda şeyler arası tekrar edilebilir bağlantıların anlamlandırılmasında öznel deneyim kurucu bir unsur olarak düşünülebilir. Bu kurucu unsur öznenin yaratım sürecine karşılık gelen ifade edici niteliktir. Buradan şeyin mefhumunun, yani kavramın bir düşünce hareketinin öznesi olduğuna; buradan da her bireysel mefhumunun dünyayı ifade ettiği sonucuna ulaşılır. Öznel deneyimle açığa çıkan farklar da bu ifade tarzında belirir; şeyler arasındaki farkın nedeni, şeylerin farklı tekilliklerden kurulmuş olmasıdır. Görüngübilimsel arkeolojide şeyler arası nedensellik yorumlarının farklı boyutlarda farklılaşması, şeylerin belli bakış açıları oluşturdukları ölçülerde özgün tekillikler kompleksi taşımalarından ileri gelir. Bu nedenle her bir tekil evrenselden farklı olan ancak aynı zamanda onunla ilişkili olan olarak tanımlanandır. Öznel deneyimle açığa çıkan (günümüz arkeologlarının ulaştığı) anlam ile prehistorik toplumlarda yaratılan anlamın birleştiği nokta da kavram tekilliklerinin evrensel olan ile ilişkisinde yüzeye çıkacaktır. Bilginin koşulu bu bakımdan Kantçı yaklaşımla ifade edilir. Görüngübilimi metot olarak tercih eden arkeoloğun amacı bu doğrultuda kavramda içerilmiş olanı keşfetmek değildir. Bilmek, öznel deneyimle başka bir şeyi onaylamak üzere kavramdan zorunlu olarak dışarı çıkma eylemidir. Bu eylemde ilgili kavrama hep başka şeyler bağlanır, atfedilir. Diğer bir ifadeyle başka şeyler onaylanarak ele alınan kavram aşılır. Kavramın aşılması ya da kavramın dışına çıkılması ise sentez yapmaktır. Öyleyse bilmek sentetik bir işlemdir. Bilgibilimsel açıdan bu eylem bir çeşit edim-bilgi modelidir ve görüngübilimsel arkeolojinin metodu ile görevdeşliğe sahiptir. O halde öznel deneyimle geçmişi anlamlandırmanın koşulu sentetik önermelerle mümkün olacaktır.

Geçmiş dönem toplumları tarafından şeylere yüklenen anlamın görüngübilimi referans alan arkeologlar tarafından açığa çıkarılma çabası Deleuze'ün Kant okumasında bilmenin sentetik bir işlem olduğu tespiti kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü bilmenin kavramsal belirlenimlerle mekânsal-zamansal belirlenimlerin sentezini yapmak olduğu kabulü böyle bir çıkarımın yeter koşuludur. Örneğin Kant'ın "doğru çizgi bir noktadan ötekine giden en kısa yoldur" örneği sentetik bir önermedir. Doğru çizgi kavramsal bir belirlenimdir; ancak bir noktadan diğerine en kısa yol mekânsal-zamansal bir belirlenimdir. Bu ikisi birbirine indirgenemez ve biri diğerinden türetilemez. İkisi arasındaki sentez bilginin koşulunu oluşturur. Sentezde kavramın dışına çıkılarak kavramda içerilmemiş olan bir şey söylenir. Ancak Leibniz'e göre kavrama dair onaylanan her şey kavramın içinde olmalıdır. Bu durumda, görüngübilimci arkeologların öznel deneyim neticesinde ulaştıkları herhangi bir önerme sentetik bir yapıda düzenlenmiş olacaktır. Herhangi maddi bir şeyin herhangi bir prehistorik toplum tarafından kutsal kabul edildiğini iddia etmek mekânsal-zamansal bir belirlenim ile kavramsal bir belirlenim arasında kurulan bir sentezin ifadesidir.

Yüzeybilim Arkeolojide Anlamın Yeri: Özün Keşfine Karşı Olayın İfadesi

Görüldüğü üzere görüngübilimsel arkeolojide anlamın yapılandırılması sorunu araştırmacının farkında olmadan nesneleştirici yaklaşıma düşmesiyle açığa çıkmaktadır. Ayrıca bu sorun

sadece nesneleştirici yaklaşımı ifade etmez, araştırmacının bilincine yansıyan düzenlilikler ile duyusal deneyimleri arasındaki bağlantının kurgulanması sürecinde şeylerin özünü saptırma riskini de beraberinde getirir. Bu durumda anlam nerede bulunacaktır? Deleuzecü yaklaşım bu noktada görüngübilimsel yöntemin içinde bulunduğu açmaza bir çıkış yolu göstermektedir; anlamın olanaklı koşulu, peyzajın geçiciliğindeki özün keşfi yerine yüzeydeki olayın ifadesinde aranmalıdır.

Platoncu felsefeyi temel alan klasik felsefe geleneğinde anlam halihazırda bulunan ve keşfedilmeyi bekleyen mutlak ya da aşkın öz ile açığa çıkarılabilir. Yapısalcı yaklaşımlarla birlikte ise anlam sadece yer değiştirmiştir. Bu kez anlam gökyüzünden alınıp yeni bir aşkınlığa, Tanrı'nın yeni bir hali olarak insana ve onun uçurumuna, diğer bir ifadeyle yeraltına taşınmıştır. Sonuçta anlam gökyüzünde de, yeraltında da eninde sonunda ilke, depo, kaynak, köken olarak sunulmaktadır (Deleuze 2015, 90). Ancak anlam keşfedilecek bir ilke ya da köken değil; daha çok bir yüzey etkisi, bir üründür. Deleuze, Nietzsche'yi takip ederek anlamın çeşitli dinamik güçlerin etkileşimiyle değişen ve farklılaşan bir ürün olduğu görüşündedir. Bu bakımdan anlam ne bir tanrısal yüksekliğe aittir, ne de insandaki bir derinlikte saklıdır. Tanrının evrenselliğinde ya da insanın kişiliğinde olmaktan ziyade anlam birey-öncesi kişisiz tekilliklerde açığa çıkar.

Deleuzecü yaklaşımda anlamın ontolojik boyutu tanımlanırken olay ile olgu arasında belirgin bir fark bulunur. Pozitivist bakış açısından olgu kavramıyla nesnel bir gerçekliğe atıf yapılır. Olguda belirli bir zaman ve mekâna bağlılık söz konusudur. Olayda ise meydana gelen herhangi bir kaza değildir. Olay, başa gelende bize işaret yollayan saf ifade edilendir. Anlam ise bu doğrultuda önermede ifade edilen saf olaydır. Stoacıları izleyen Deleuze anlam önermenin ifade edilenidir derken şeylerin yüzeyindeki cisimsizliği, indirgenemez karmaşık bir olmayı, önermede içten-içe ya da alttan-alta-olanı kasteder. Bu nedenle anlam temsile dayalı olamaz. Bu durumda anlam tarafsız olması bakımından genele, özele, tekile, kişisel olana da kişisel olmayana da tümüyle kayıtsız kalır.

Lekton kavramı Stoa felsefesinde anlamları, ya da dünyadaki mevcut ilişkiler durumunu ifade eder. Stoa felsefesinde ifade edilen bu cisimsizlik Deleuzecü bakış açısında daha çok cisimlerin etkileşimiyle meydana gelen bir etkidir. Anlamın etkisiz ve nüfuz edilemez yapısı onun a priori bir önerme modelini harekete geçirecek oluşturucu gücü ortaya çıkarabileceğinin de olanağıdır. Bu doğrultuda anlamın mantığı baştan sona ampirizm üzerine inşa edilir; çünkü sadece ampirizm görünür olanın deneyimsel boyutlarını idealara düşmeksizin aşabilir.

Deleuze'ün Husserl yorumunda anlamın mantığının nihai boyutunun ifade olduğuna değinilir. Bu açıdan anlam ifade-edilendir. Husserlci yaklaşımda yönelimsel edimin nesnesi olan noema ya da algı anlamı kavramı hem fiziksel nesneden, hem zihinsel temsillerden, hem de mantıksal kavramlardan ayrı olması bakımından Stoacıların lekton kavramı ile karşılaştırılabilir. Noema, ne fiziksel ne de zihinsel bir varoluşa sahiptir; o saf netice ya da saf beliriştir. Örneğin herhangi gerçek bir ağaç (işaret-edilen) yanıp tutuşabilir. Yani bir etkilenmenin öznesi ve nesnesi olabilir, çeşitli karışımlara girebilir. Ancak işaret-edilen herhangi bir ağacın algısal anlamı yani onun noema'sı hiçbir etkileşime giremez. Diğer bir örnekle akşam yıldızı ve sabah yıldızı aynı işaret-edilenin farklı algısal anlamlara sahip olabileceğini gösterir. Aynı işaret-edilen şey iki farklı tarzda ifade edilmiştir. Böylece noema, olduğu gibi algılanan bir beliriştir. Ancak bu beliriş bir duyu verisi ya da herhangi bir nitelik değil, algı ediminin yönelimsel bağlılaşığı, nesnel-idesel bir birliktir. Söz gelimi duyulur renk ya da nitelik olan yeşil noematik renk ya da atfetme olarak yeşermekten ayrıdır. *Ağaç yeşeriyor* derken ağacın renginin nihai anlamı bu olayda açığa çıkar. *Ağaç ağaçlaşıyor* ise bu doğrultuda ağacın bütüncül anlamıdır. Noema bu bakımdan Husserl tarafından beliriş olarak adlandırılan yüzeydeki sonucun, saf

olayın, ağaç olayının ta kendisidir. Görüngübilimin bu bakımdan yüzeydeki sonuçların kesin bilimi olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı Deleuze (2015, 38) tarafından sorgulanmıştır.

Stoa felsefesindeki lekton ve Husserlci noema kavramlarına paralel olarak Deleuzecü bakış açısıyla anlam önermenin ifade-edilebiliri, ifade-edileni ve şey durumuna atfedilendir. Ancak anlam ne ifade eden önermeyle ne de işaret ettiği şey durumu ya da nitelikle aynıdır. Bundan dolayı anlam tam olarak önermelerle şeylerin sınırıdır. Anlam bir şeydir (aliquid) ancak o hem varlık-dışıdır hem de içten-içe-oluştur. Anlam bu nedenle, olayı bir şey durumundaki uzay-zamansal gerçekleşmesiyle karıştırmamak koşuluyla olayın kendisidir.

Olay, cisimlerin etkileşimiyle meydana gelen cisimsiz olandır. Örneğin bir kalem ile kâğıt üzerine yazıldığında kâğıt ve kalem olmak üzere iki cismin birbiri üzerine etkisi söz konusudur. Yazı ise bu durumda bu iki cismin etkileşiminden veya karışımından meydana gelen yeni bir cismani oluşumdur. Ancak "yazma" cismani bir karışım değil, söz konusu oluşumların mantıksal niteliğidir. Diğer bir ifadeyle hem meydana gelen olay, hem de bu olay hakkında söylenendir. Yazma, olgusal gerçeklik açısından bir olay, cümle açısından ise bir anlamdır. Olayın asla şimdi değil daima zaten geçmiş ve henüz gelecek olan olması olayın anlamının bir öz olamayacağını gösterir. Bu doğrultuda gramer açısından olay isimlerden ziyade daha çok fiillerle ifade edilir. Bu ifade tarzı yazmak, kesmek, yakmak vb. gibi zaman, nicelik ve kişilik açısından nötr olan mastarlarla mümkündür.

Deleuzecü yaklaşımda anlamın yapılandırılması görüngübilimsel arkeoloji ile temsil edici geleneğe bağlı olan arkeoloji disiplininin yöntemlerine özgün bir alternatif sunar. Görüngübilimi metot olarak uygulayan arkeolog duyulur temsillerle hareket eder. Ancak duyulur temsiller işaret-etmelerdir. Temsil edici geleneğe bağlı arkeologlar ise rasyonel temsiller ile yani imlemeler ile anlamı yapılandırır. Ancak cisimsiz olaylar ifade edilen anlamı kurduğundan ve anlam herhangi bir zamansal ve mekânsal belirlenimden bağımsız olduğundan geçmiş dönem toplumları tarafından üretilen materyallerin anlamı da ancak olayla ifade edilebilir. Bu nedenle anlamın yani olayın özgüllüğü işaret-edilene ya da imlenene indirgenemez oluşudur. Olay, tikel ve genel karşısında tarafsız olması bakımından ifadeyle temsil arasındaki farkı da belirginleştirir.

Anlamın yüzeyde meydana gelmesi ve serpilen bir şey olması onun aynı zamanda bir yüzey etkisi olduğu anlamına da gelir. Arkeolojik bir materyalin yorumlanmasında görüngübilim metodu ile anlam şimdi üzerinden yapılandırılır. Şeylerin özünün değişmemesinden hareketle görüngübilim arkeolojik anlam zeminine özgün bir bakış açısı sağlar. Ancak Deleuzecü perspektifte anlam şimdinin zaman-mekânına hapsolmuş öz üzerinden değil, artık olmuş ya da henüz gerçekleşmemiş olan olay üzerinden kurulur. Bu bakımdan anlam cisimlerin kendi aralarındaki etkileşimlerinde belirginleşen nesnel dünya ile dilin temsil ettiği sosyal dünya arasında kurulan geçici ve her an yeniden çizilebilen bir hattır (Nestarova 2018, 88). Bu nedenle anlam bir yüzey etkisidir ve Deleuzecü yaklaşım arkeolojik materyalin anlamlandırılmasında görüngübilimsel metoda karşıt bir rol oynayabilir.

O halde sorun arkeolojide görüngübilimsel metodun revizyonunda değil, metodun çıkış noktasındaki açmazda belirginleşmektedir. Duyusal düzenliliklerin tekrar edilebilir olması arkeolojik materyalin anlamını kuran deneyimsel zemini oluşturur. Ancak herhangi arkeolojik bir materyali öznel duyusal deneyimlerden ötürü şu ya da bu isimde nitelemek suni olarak oluşturulan anlamın olgusal temelde sınırlandırılması demektir. Temsil edici geleneğe bağlı arkeoloji disiplininde de anlam benzer şekilde nesneleştirici tanımlamalarla sınırlandırılır. Bu durumda arkeolojik materyaldeki anlamı ya da yüzey etkisini yakalamak ancak olayın ifadesiyle mümkündür. Geçmişte yaşanmış olaylardaki mastar durumlarının deşifresi değil ancak

günümüz arkeoloğunun öznel deneyimi yoluyla olayın ifadesi anlamın üretim koşullarını oluşturabilir. Ancak bu öznel deneyimde öz yerine olay üzerinden kurulan anlamın koşulu her türlü karşıtlık ve hiyerarşiye uzak olduğu ölçüde geçerlidir. Çünkü Deleuzecü yaklaşımdaki anlam kuramı her türden öznellik, merkezcilik ve bireycilikten arındırılmış bir ontolojik zemin üzerinde yükselir.

Deleuzecü yaklaşımda önemli olan özün değişmezliğini keşfetmek değil farklı olanı olay üzerinden ifade edebilmektir. Bu bakımdan görüngübilimsel arkeolojide uygulanan metotta geçmişteki benzer deneyimlerin elde edilmesinden ziyade olay perspektifinde farklı olanların, farkın ortaya çıkarılması anlamın yapılanma koşuludur. Demek ki Deleuzecü perspektif görüngübilimsel arkeolojiye karşı geliştirilen ilk grup eleştirilerdeki anlam sorununa özgün bir yorum getirir. Olay, özne ile nesle arasında tespit edilebilen bağlantılarda (association) anlamı belirleyen nedensellik farklarının açığa çıkmasını sağlar. Görüngübilimsel arkeolojide ise olgusal benzerliklere odaklanılarak farklar ortadan kaldırılmaya çalışılır. Bu nedenle görüngübilimsel arkeolojinin ekseni nesneleştirici ve temsil edici arkeolojiye kayar. Görüngübilim, oluşun temel meselesi olan heterojenliği es geçmekle kalmaz yalnızca bir aynı-oluş düşünür (Zourabichvili 2011, 116). Görüngübilimsel yaklaşımın temel sorunu budur; özlerden oluşan bir dünya kendi başına anlam oluşturmayacaktır. Çünkü özlerden oluşan bir dünya kavrayışı imlemleri duyulur kılan ve onları düşüncede üreten fark ya da olaydan yoksundur.

Bu çalışmanın amacı Deleuzecü arkeolojinin koşullarını belirlemek değil, yukarıda da tartışıldığı üzere görüngübilimci arkeolojideki öz ve anlam sorununu Deleuzecü perspektiften yorumlamaktır. Ancak bu yorumlama çabası özetle görüngübilimin özü temele alan ontolojik koşullarını belirlemekten ibarettir. Sorun görüngübilimsel arkeolojinin odağındaki tek boyutlu anlam algısıdır. Bununla birlikte Deleuzecü yaklaşım ile görüngübilimsel arkeolojinin varsa uzlaşım noktası ontolojide değil ancak arkeoloji pratiğinde, öznel deneyimin kendisinde olanaklı olabilir. Anlam aynının değil ancak farkın açığa çıkartılması ise anlamın koşulu görüngübilimi kuramsal değil ancak pratik metot olarak çıkış noktasına alan Deleuzecü arkeolojide aranmalıdır. Bu durumda önemli olan arkeoloğun geçmiş ile günümüzü ayıran ve bu ayrıştırmayı tek bir özde birleştirmeye çalışan görüngübilimsel çabasından ziyade, birden fazla farklı araştırmalarla açığa çıkarılan, farklı öznel deneyimlerdeki yorum farklılıkları olmalıdır.

Görüngübilimsel Arkeolojide Yer ve Mekân Kavramları

Tilley'e göre (1994, 14-17) görüngübilimsel yaklaşımda yer ve mekân kavramları önemli bir yere sahiptir. Yer, mekânı anlamın merkezi olarak yapılandırır. Bu süreçte açığa çıkan anlam insanın günlük deneyimlerinde ifade bulan tekilliklerden oluşur. Öyle ki bu tekillikler kişinin kendi yaşam alanı ile kurduğu bilinçli etkileşimin ürünleridir. Bu yaklaşım yerin insan tarafından bölünemez bir bütün olarak deneyimlendiği varsayımına dayanır. Yer üzerine edinilen bilginin kaynağı deneyimler, hisler, ve düşünceleridir. Mekân ise yere göre daha çok soyut bir yapıdır. Mekân, yerlere durumsal bir içerik sağlamakla birlikte mekânın anlamı belli başlı yerler yoluyla açığa çıkar.

Yer olmadan mekândan söz edilemez. Yerin mekâna göre bedensel ve duygusal etkinlik merkezi olması bakımından ontolojik bir üstünlüğü vardır. Yerin anlamı da yerin varoluşsal idrakinde yapılanmıştır. Bu bağlamda yerin sınırları insan bilincinin sınırları dahilinde yapılanır. Yerler, kimlikleri ve önemlerinin çeşitliliği ölçüsünde yaygın ve farklıdır. Coğrafi hayal gücü insanın içinde bulunduğu yerlerin deneyim yoluyla anlaşılmasına yardım eder. Bu deneyimlerin gösterdiği yerlerin içerikleri ise bağlantı, karşılaşma, anı, ve hareket gibi kavramlar yoluyla yapılanır. Bir yeri aşırı sevme *topofili*, yer korkusu ise *topofobi* olarak isimlendirilir. Ancak kişiye göre ayırıcı anlam ve değerlere sahip olduğundan yerler her zaman nokta, koordinat, ve

lokasyonlardan daha fazlasıdır. Kişisel ve kültürel kimlik de bu bakımdan "yer"e sıkı sıkıya bağlıdır. Öz kimlik oluşumunun yer ile keşfedilmesi amacıyla topo-analiz bu noktada devreye girer. Yerlerde vuku bulan coğrafi deneyimler mekânlar yoluyla diğerlerine ulaşmak demektedir. Ayrıca bu deneyimlerle birlikte insan varoluşu için bölgelerin ya da peyzajların oluşumu da sağlanmış olur.

Göğün ya da denizin manzarası, şehir içindeki büyük binalar, ya da büyük bir bina içinden izlenen bir şehir, haritalar, planlar, kozmografiler, geometrik formlar, yıldızlararası uzay, nesneler ya da devletler tarafından işgal edilmiş alanlar, ya da tanrılara adanmış topraklar… Bunların her biri deneyimlenen ve anlamlandırılan mekânların çeşitliliğini gösterir (Relph 1976, 2). Mekân biçimsiz ve maddi olmayandır. Ayrıca mekân doğrudan tanımlanıp çözümlenebilen bir varlık da değildir. Bununla birlikte yer kavramına bağlı kalmak koşuluyla mekânın ne olduğunu bilir, onu hisseder ya da onu tanımlarız. Bu nedenle mekân yere içerik sağlayandır; ancak mekânın anlamı da şu ya da bu yerde açığa çıkar.

Yerin niteliklerinin belirlenmesi amacıyla mekânların hangi türden tipolojiler oluşturduğuna yönelik ayrımlar yapılmıştır. Buna göre mekânlar fiziksel, algısal, varoluşsal, mimari, ve bilişsel olmak üzere beş başlığa ayrılır. Her bir mekânın kendine özgü doğası olması bakımından her biri kendi özgün anlamlarını ifade ederler.

Pragmatik ya da ilkel mekân olarak da adlandırılan fiziksel mekân alışılagelen ve bilinçsizce yapılan eylemlerin alanıdır. Diğer bir deyişle duyusal ve bedensel deneyimin meydana geldiği mekândır. Fiziksel mekân varolmakta olan somut şeylere kök salması bakımından organik bir yapıdadır ve uzamsal bağlantılara ya da ilişkilere ilişkin hiçbir imge içermez. Bu tip bir mekân soyut imgelere sahip olmadıkları varsayılan hayvanların hayatta kalma işlevlerini yerine getirdikleri çevre ile karşılaştırılabilir. İlkel mekân bebeklikte başlar, temel bireysel deneyimlerle bilinçsizce yapılanır; duyular ve bedenin hareketiyle birlikte işlemeye devam eder. Fiziksel mekân sağ ve sol, yukarı ve aşağı, ön ve arka, ulaşılabilen ve ulaşılamayan, görülebilen ve görülemeyen, duyulabilen ve duyulamayan gibi temel kavramları sağlar. Bu kavramlar öznelerarası deneyimlerde ortak olduğundan sadece bireysel değil aynı zamanda tüm kültürel grupların temel uzamsal içeriğini de meydana getirir.

Algısal mekân, bireyin günlük deneyimde karşılaştığı benmerkezci alandır. Bireyin kültür yaratımı, doğal nesneleri, ve mesafe ile yön algıları bu mekânın yapılandığı merkezi meydana getirir. Algısal mekânın diğer bir özelliği de onun göreceli ve niteliksel olmasıdır. Mesafe ve yönün algılanma tarzları yakın ya da uzak, şu ya da bu yol, veya şu ya da bu yolda ilerlemek şeklindedir. Algısal bir mekân bireysel niyet modellerini bedensel hareket ve algıya bağlar. Bu mekân karşılaşmaların ve duygusal bağların, kişiliğin alanıdır. Ayrıca algısal mekân bireyin yaşam alanında yapılanır. Bu yaşam alanı dehşete düşme hissini yükselten anılar ve hislerle birlikte özellikle uzamsal karşılaşmalardaki ıstırap ve şaşkınlık gibi duygu durumlarını da kapsar. Bu tip bir mekân sözel olmaktan ziyade sıklıkla hissedilen de değildir. Algısal mekân, bireyin bedensel rutinleri (hatırlanan ve etkin önemi olan yerler) için önem arz eder.

Algısal mekân, bir grup içinde sosyalleşen bireyin somut deneyimlerinin yapılandığı varoluşsal mekâna bağlıdır. Bireyselleşmiş algının bir çeşit toplamı olmaktan ziyade, varoluşsal mekân bireyi aşarak onun algısal mekânını şekillendirir. Varoluşsal mekân grup üyelerinin hareket ve etkinlikleri yoluyla daimî olarak üretilmesi ve çoğalması sürecine karşılık gelir. Bu nedenle varoluşsal mekân edilgen bir mekândan ziyade hareketin hüküm sürdüğü bir alandır.

Günlük aktiviteler yoluyla yaratılan kutsal, sembolik ve mitik mekânlar yapıların, nesnelerin ve yerel topografya özelliklerinin kaynaklık ettiği sosyal anlamlarla şekillenir. Kişinin ilgi ve

alakası için duygusal yönlendirme düzlem ve referans noktalarını sağlayan da yine bu nesneler ve yerel topografya özellikleridir. Varoluşsal mekândaki yerler anlamın, niyetin ve toplumsal önemin amacı doğrultusunda üretimin odak noktalarıdır. Yerler ve bölgeler, aynı zamanda yerler ve bölgeler arasındaki mevcut sınırlar varoluşsal mekânın açığa çıkması bakımından büyük öneme sahiptir. Sınırlar sosyal karşıtlıkların, kültürel farkın ve "ötekiliğin" belirlenmesi ile ilgilidir. Nehir yönleri, dağ sıraları, kaya çıkıntıları, sahil gibi doğal sınırlar sınırların prototipleri olarak gösterilebilir. Bu doğal sınırlar bölgeleri belirlemekle birlikte yerlilerin peyzaj yollarını birbirine bağlayarak bir ağ oluşturmalarına da neden olur.

Mimari mekân fiziksel, algısal ve varoluşsal mekânlarla ilişkide açığa çıkar. Ancak mimari mekân önceden planlanmış bir girişimle yaratılır ve sınırları önceden belirlenir. Bu yaratımda iç, dış, ve çevre gibi hareket alanları da ortaya çıkar. Mimari mekân somut olanın, görünenin, ve hissedilenin önceden planlanmış yaratımıdır. Yapıların yaratım ve yeniden yaratım süreçlerinde, varoluşsal mekânın üretiminde temel bir yol oynamaları bundandır. Mimari mekân algısal mekânın yapılanmasını derinden etkiler. Yerin niteliğini belirleyen tipolojik mekânlardan sonuncusu ise bilişsel mekândır. Bilişsel mekân diğerlerini anlama ile ilgili kuramsallaştırmalara temel oluşturur.

Mekânın oluşumu için tek gerekli koşul şeyler ile yer arasında ilişkilerin kurulmasıdır. Bu anlamda rasyonel olmayan bir mekândan söz edilemez. Mekân kültür ve doğa varlıkları, ve toplumsal ilişkiler tarafından oluşturulur. Mekân şeylerin ya da insanların onda konumlandığı ya da bulunduğu otonom bir gerçeklikten ziyade bir üretim, bir kazanım olarak düşünülmelidir. Şeylerin ve yerlerin yapılanma tarzları bağlı oldukları uzamsal ilişkiler tarafından belirlenir. Diğer bir deyişle mekân yapılanan ve yapıcı olması bakımından da sosyo-uzamsal bir niteliğe sahiptir.

Deleuzecü Arkeoloji: Yer ve Mekâna Karşı Yersizyurtsuzlaşma

O. J. T. Harris (2018, 15), Deleuze okumaları üzerinden yaptığı kuramsal arkeoloji eleştirisinde Deleuzecü arkeolojinin bir çeşit yeni tarihi materyalizm olduğunu vurgular. Deleuzecü arkeoloji tarih ve materyal kültürün bağlantısını ön plana çıkartır. Bu noktada farklı maddi ilişki biçimlerinin nasıl farklı tarih türlerinin ortaya çıkabilmesine neden olduğu çözümlenir. Arkeoloji materyal üzerinden soruların üretildiği bir disiplindir. Deleuzecü yaklaşımda ise araştırma konusu olan arkeolojik materyallerin -tarih olarak adlandırdığımız- oluş süreçleri belirlenir. İnsanların ötesinde dünyadaki oluşa katılmak insanlık üzerine, yaptığımız ve kullandığımız şeyler üzerine, ya da hatırladığımız ve unuttuğumuz şeyler üzerine daha çok şey öğrenmek anlamına gelir. İnsanlar tarafından söylenen, yazılan, şimdi ya da geçmiş olan ne tüm resmi gösterir ne de tüm *düzenleme* olabilir. Deleuzecü arkeoloji geçmişimizi ve dolayısıyla da şimdiyi daha zengin bir dünyaya nasıl serimleyeceğimizi gösterir. Ayrıca Deleuzecü yaklaşımda tarihin, mitin, ya da değişimin anlamı diğer ontolojik yaklaşımlardaki gibi es geçilmez.

Yukarıda görüngübilimsel arkeolojide anlamın merkezinin mekân, mekânı yapılandıranın da yer olduğu ve mekânın da fiziksel, algısal, varoluşsal, mimari, ve bilişsel gibi çeşitli tipolojilere ayrıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca kişisel ve kültürel kimlik oluşumlarının "yer"e sıkı sıkıya bağlı olduğu da belirtilmiştir. Burada görüngübilimsel arkeolojinin öz ve anlam sorunlarını belirleyen temel iki eleştiri grubu (metodoloji ve ontoloji üzerinden getirilen eleştiriler) dışında yer ve mekân kavramları üzerinden farklı bir eleştiri paradigması da açığa çıkar. Yerleşik yaşama geçen toplumlar tarafından kurulan mekânlar değişmez kültür ve kimlikleri ne ölçüde yansıtır? Araştırmacı tarafından deneyimlenen arkeolojik peyzaj *kimin* yeri ya da mekânıdır? Deleuzecü perspektiften sorarsak, mekânın kendisi de dahil olmak üzere arkeolojik materyaller belli bir yere ve yurda sığmayan yerleşik değil ancak geçmişten günümüze gelen kültürün göçebe

izlekleri değil midir?

Deleuzecü arkeolojide arkeolojik mekân ve materyaller bir özde temsil edilemez. Ancak bu mekân ve materyallerin anlamı açığa çıkaran niteliksel farklarının ifadesi mümkündür. Görüngübilimsel arkeoloji mekân ve materyalle kurulan ilişki bağlamında ve deneyimi baz aldığı ölçüde bu koşulu sağlayabilir. Göçebe karakterini de hesaba katarak anlamın özde değil farkta olduğunun gösterilmesi arkeoloğun da temas ettiği mekân ya da materyalle birlikte yersizyurtsuzlaşmasına bağlıdır. Bu sayede anlam temsilci teorilerin hiyerarşik dikey yapılanmasından sıyrılarak oluşa kapılan yüzeyin çeşitliliğinde belirme fırsatı bulacaktır.

Kültür tarihi anlayışıyla ya da temsil edici yaklaşımlarla kuramsallaştırılan arkeolojide mekân ve materyal anlamı açmaktan ziyade onu belli kavramlara hapseder. Ancak bir fark ontolojisi ile hareket eden bir arkeoloji nesneleştirici bir dünya görüşünün özcü, tektipleştirici, ve özdeşlikler üreten sabit kimlik tasavvurlarını altüst edebilir. Bu elbette yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen hiyerarşik ilerleyişin reddiyle mümkündür. Her temsil edici görüşte her türlü açıklamanın kaynağı olarak üstün bir gerçek olarak kabul edilen bir ilke bulunur. Bu ilke sadece aşkınlık nosyonuna bağlanıp soyut-somut tüm gerçekliğin referansı olmakla kalmaz, merkezi sistemlerin tahakkümlerini de güçlendirir. Buna karşın Deleuzecü yaklaşım bu ilkeyi merkezsizleşen bir merkezden, hep yer değiştiren kavramlar ağının oluşsal düzleminde farklılaşarak tekrar eden bir bağlamda reddeder (Turanlı 2021, 48). Keza kavramın kendisinde çoğu zaman başka soruları yanıtlayan ve başka düzlemleri varsayan başka kavramlardan gelme parçalar ya da bileşenler bulunur (Deleuze & Guattari 2017, 27). Her kavram yeni bir şekillendirme gerçekleştirerek yeni hatlar alır, yeniden canlandırılmayı ya da yeniden yontulmayı gerektirir. Bu bağlamda anlamın açığa çıktığı yer değişmez kavramlarla özün yüceltildiği yukarıdan aşağıya doğru inen ağaçsı modeller değil, toprak altında yatay olarak uzanan köksaplardır (rizom). Köksapların yatay hareketi belli bir kaynak ya da merkez oluşturmamakla birlikte köklere bağlanan bir gövde imgesidir. Rizomatik düşünüşün karşısında siyasal ve toplumsal ilişkilerden bağımsız bir mekân arayışı olan ağaçsal düşünüş yer alır. Ağaçsal düşünüş kurucu, kaynak oluşturucu bir merkez arayışının ifadesidir. Diğer bir ifadeyle ağaçsal düşünüş Platon felsefesinden Kartezyen düşünceye, oradan Aydınlanma Çağı'na, ve oradan da kültür tarihi anlayışı ve temsil edici yaklaşımlara kadar uzanan totaliter, bütüncül, aşkın yapılanmanın bir göstergesidir.

Sonuç

Heideggerci yaklaşımı referans alan görüngübilimsel arkeolojide özne ile nesne arasındaki nedensellik üzerinden kurularak özcü, merkezci, ve temsil edici modellerle açığa çıkan anlam sorununun salt kendi içinde çözülemediği anlaşılmıştır. Aslında bu handikap Heideggerci bakış açısında varlığın anlamının yorumuyla doğrudan ilişkilidir. Bu yorumun temelinde ise Dasein'ın kendisine ait özsel bir varlık eğiliminin radikalleştirilmesi yatar (Heidegger 2019, 37). Görüngübilimsel arkeolojinin de bu özsel varlık eğilimine kapıldığı görülmektedir. Dasein sadece arkeolojide değil, felsefi psikoloji, etik, antropoloji, politika, edebiyat, biyoloji, ve tarih yazımı gibi birçok farklı alanda çeşitli yol ve düzeylerde çözümlenip yorumlanmıştır (Heidegger 2019, 40). Fundemental bir ödev olan bu varlık yorumlaması vurgulandığı üzere ancak onun temporalitesinin çalışılmasıyla mümkündür (Heidegger 2019, 43). Dolayısıyla varlığın anlamına ilişkin sorunun somut yanıtı da ancak temporalite sorunsalının açıkça serimlenmesine bağlıdır. Çünkü varlığın asli belirlenimleri ve onun zamandan doğan karakter ve modusları temporal belirlenimleri olarak açığa çıkar. Bu temporal belirlenimler kapsamında görüngübilimsel arkeoloji de çıkış noktasına Dasein'ı koymuştur; çünkü dünya-içinde-varolma nesnelerin, mekânların, anlamların vs. karşılıklı etkileşimle birbirini nasıl oluşturduğunu anlamamızı sağlar.

Buna karşın Deleuzecü yaklaşım dünyanın içinde değil, dünya ile birlikte -onu temaşa ederek- nasıl oluş halinde varolduğumuzu gösterir. Dünya ile birlikte varolmak ancak araştırmacının olgu yerine olayı, yer ve mekân yerine de yersizyurtsuzlaşmayı referans almasıyla mümkündür. Bu, Heidegger'in anlamı Dasein'ın bir eksistensiyali olarak görmesine ve dünya-içinde-varoluşun içinde keşfedilip varolanca doldurulabilir olduğunu düşünmesine karşı bir tavırdır. Çünkü anlam hegemonik söylemle belirli bir gösterene bağlı olarak keşfedilen ve dolayısıyla özün yüceltilmesiyle açığa çıkan değildir. Anlam sadece bir fark yaratım sürecinin -yeryurt tanımayan- bir ürünü olma potansiyeli taşıyabilir. Görüngübilimsel arkeolojide açmazda görünen öz ve anlam sorunu bu bakımdan Deleuzecü perspektifle yorumlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Barrett C. J. & I. Ko 2009, "A phenomenology of landscape: a crisis in British landscape archaeology?". *Journal of Social Archaeology* 9/3, 275-294.

Brück J. 2005, "Experiencing the past: the development of a phenomenological archaeology in British prehistory". *Archaeological Dialogues* 12/1, 45-72.

Bocheński J. M. 1965, *The Methods of Contemporary Thought.* Çev. P. Caws, Dordrecht.

Cummings V., A. Jones & A. Watson 2002, "Divided places: phenomenology and asymmetry in the monuments of the Black Mountains, Southeast Wales". *Cambridge Archaeological Journal* 12/1, 57-70.

Cummings V. & A. Whittle 2004, *Places of special virtue: megaliths in the Neolithic landscapes of Wales*. Oxford.

Deleuze G. 2007, *Leibniz*. Çev. U. Baker, İstanbul.

Deleuze G. 2015, *Anlamın Mantığı.* Çev. H. Yücefer, İstanbul.

Deleuze G. & F. Guattari 1993, *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Bin Yayla.* Çev. A. Akay, Ankara.

Deleuze G. & F. Guattari 2017, *Felsefe Nedir?* Çev. T. Ilgaz, İstanbul.

Fleming A. 2006, "Post-processual Landscape Archaeology: a Critique". *Cambridge Archaeological Journal* 16/3, 267-280.

Hamilton S. & R. Whitehouse 2006, "Phenomenology in practice: towards a methodology for a "subjective" approach". *European Journal of Archaeology* 9/1, 31-71.

Harris O. J. T. 2018, "More than representation: Multiscalar assemblages and the Deleuzian challenge to archaeology". *History of the Human Sciences* XX/X, 1-22

Heidegger M. 2019, *Varlık ve Zaman.* Çev. K. Ökten, İstanbul.

Ingold T. 1993, "The Temporality of the Landscape". *Conceptions of Time and Ancient Society* Oct., 152-174.

Nestarova, S. 2018, "Gilles Deleuze'ün Anlam Ontolojisi". *Dört Öge* 14, 83-98.

Relph, E. 1976, *Place and Placelessness*. London.

Thomas J. 1996, *Time, Culture & Identity*. London.

Tilley C. 1994, *A Phenomenology of Landscape*. Oxford.

Tilley C. 2004, *The Materiality of Stone: Explorations in Landscape Phenomenology*. Oxford.

Turanlı G. 2021, *Gilles Deleuze'ün Sanatçı-Filozofu.* Konya.

Van Dyke R. M. 2007, *The Chaco experience: landscape and ideology at the center place.* Santa Fe.

Van Dyke R. M. 2011, "Materialities of place: ideology on the Chacoan landscape". Eds. W. H. Walker & K. Venzor, *Contemporary archaeologies of the Southwest.* Boulder, 13-48.

Van Dyke R. M. 2014, "Phenomenology in Archaeology". *Encyclopedia of Global Archaeology* 5909-5917. New York.

Zourabichvili F. 2011, *Deleuze Sözlüğü.* İstanbul.